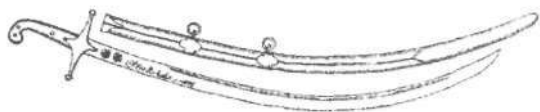

ПАВЛО БУТ

В історії Речі Посполитої випадки скасування сеймових рішень траплялися не часто, особливо якщо стосувалися бунтівників. Таким винятком із правил було, зокрема, звільнення засудженого до страти за участь у козацькому повстанні 1635 р. Павла Бута, більше відомого в народі під іменем Павлюка. Існують різні гадки щодо причин скасування сеймової конституції: клопотання турецького посла, деяких вищих урядовців. Проте є всі підстави припустити, що, звільнюючи Бута, власті прагнули використати впливову особу для придушення козацького руху в Україні. З цією метою навесні 1636 р. його було призначено на королівську службу в Чигиринський полк (очевидно, на посаду сотника). Про прибуття Павлюка на Подніпров'я і його власні плани так згадує українська народна дума:

*Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилюю.
Знайшов Павлюк побратима -
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровіцю.*

Для організації нового виступу досвідченому ватажку вистачило кількох місяців. Спочатку він знайшов однопольовців серед реєстрових, а згодом встановив тісні контакти з "випищиками" (козаками, виписаними з державної служби). Неважко зрозуміти причини його успіху, адже цей уродженець Чигирини вже у 20-х рр. XVII ст. брав участь у козацьких походах на турецькі фортеці чорноморського узбережжя. Сучасники характеризували Павла Бута як "мужа хоч і простого, але сміливого". На початку 30-х рр. він у

складі козацького загону бився у війську кримського хана, котрий прагнув здобути незалежність від Туреччини. Спільними силами вони вели боротьбу з вождем Буджацької орди Кантемиром, полчища якого часто спустошували Правобережжя та Поділля. У листі підканцлерові Речі Посполитої Петру Гембіцькому від 12 червня 1637 р. коронний гетьман Станіслав Конєцпольський відзначав, що 1630 р. Павло Бут з групою козаків перебував у полоні в татар. На Маслоставській раді в серпні того ж року після втечі з-під Ізмаїла, Павлюк розповів про турецько-татарські сили на Дунаї. Влітку 1635 р. він став одним з організаторів виступу запорожців з метою знищення Кодацької фортеці.

На початку 1636 р. вальний сейм Речі Посполитої прийняв постанову про відбудову в найкоротший строк Кодацького замку. Король Владислав IV надіслав універсали місцевим урядовцям, вимагаючи застосування дієвих заходів для попередження можливих народних виступів в Україні. Не остання роль у реалізації цих планів відводилась і реєстровому війську, тому коронний гетьман через своїх комісарів уважно стежив за настроями в його рядах.

На козацькій раді в урочищі Маслів Став наприкінці липня 1636 р. значна кількість реєстровців, обурена затримкою королівської платні, запропонувала захопити артилерію і відійти на Запорожжя. Виписані з реєстру закликали до негайного повстання проти шляхти. Загострення суперечностей між цими двома угрупованнями призвело навіть до розколу ради й захоплення "випищиками" та частиною реєстрових атрибутів гетьманської влади - булави, бунчука й прапора. Королівському комісарові Адаму Киселю з великими труднощами вдалося умовити старшину зтягти переговори з "бунтівниками". У донесенні коронному гетьманові від 21 серпня 1636 р. він сповіщав: "Все ще хвилюється це море, кидаючись то в один, то в інший бік. На

Полководці Війська Запорозького

листи мої не відповідають, посланцям загрожують. Я таки схилив добру частину війська до чекання (платні. - В. Ш.,) але черкаські й чигиринці - це такий народ, про якого можна сказати, що вони не мають ніякого милосердя". А через два дні Лукаш Жолкевський писав Станіславу Конєцпольському, що в Чигиринському полку сірома переважила над старшинами, а головним призвідником бунту став Павло Бут

Виступ Чигиринського полку спільно з "випищиками" загрожував новим повстанням в Україні. Разом з тим Павлюк розумів, що поспішне розгортання збройної боротьби проти шляхти - це неминуча поразка. З метою всебічної підготовки війська до рішучих дій козацький ватажок відвів загопи повстанців на Запорожжя, де з кожним днем зростала кількість утікачів з волостей. Проблему озброєння селян і міської бідноти було вирішено в результаті походу до Криму на допомогу ханові Інает-Прею: в боях запорожці захопили багато зброї і коней.

Приготування повстанського війська не залишалися непомітними для польсько-шляхетської адміністрації. У квітні 1637 р. уряд доручив Адаму Киселю і польному гетьманові Миколі Потоцькому провести ревізію реєстру. Запис нових козаків на королівську службу відбувався лише за рекомендаціями підстарост і старост. Спеціальна платня передбачалася реєстровій старшині як гарантові спокою у війську. Чистка реєстру завершилася прийняттям присяги на вірність королю згідно з Куруківською угодою. На обурення козаків черговою спробою урядовців принизити їх гідність Потоцький загрожував розправою. Він заявив, що знищить не лише їх, але й саме ім'я козацьке: "нехай краще цей край перетвориться в пустелю, ніж бачити йому народний бунт". Королівські комісари поспішали впоратися зі своїм завданням, бо з Січі надходили тривожні повідомлення.

Наприкінці травня Павло Бут на чолі козацького загону вийшов із Запорожжя на волості й захопив у Черкасах артилерію реєстрових. Одночасно він мав намір підбурити останніх до спільних дій проти коронного війська. Через кілька днів Бут звернувся до старшого реєстру Василя Томиленка з листом із закликом до об'єднання - "щоб козаки склали одну компанію". Дійти згоди їм не вдалося, проте, за словами магната Станіслава Любомирського, в той час на реєстрових уже годі було розраховувати як на надійних союзників коронного війська.

У першій половині липня 1637 р. на Січі зібралася козацька рада. Гетьманом Війська Запорозького на ній обрали Павла Бута, полковниками - Карпа Скидана, Семена Биховця, Григорія Лихого, Дмитра Гуню, Філоненка, Сачка. Серед інших козацьких ватажків джерела називають Дороша Кучковича, Романа Поповича, Черняка, Сахна, Курила, Чечугу, Цехриню, Каїрського, а також військового писаря Стефана Догоринського. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський писав Владиславу IV про масове розповсюдження по містах і містечках Подніпров'я універсалів Павлюка та його соратників. Вони містили заклики до всього "поспільства" вступати до лав повстанського війська. Універсализнаходили широкий відгук серед населення. Селяни й городяни втікали на Запорожжя, про що з тривогою сповіщали уряд місцеві власті.

Наприкінці липня козацьке військо виступило з Січі на волості. Передбачалося насамперед знищити реєстрових старшин і закріпитися на Лівобережжі до підходу туди королівських військ. Під час зупинки у Крилові Павлюк вирішив до Переяслава двотисячний загін під керівництвом досвідчених полковників - Семена Биховця і Карпа Скидана. Жителі Переяслава підтримали повстанців, спільними зу-

силлями заарештували більшість реєстрових старшин і відправили їх до Павлюка. Туди ж прибула й частина реєстровців.

Паралельно з підготовкою до каральної експедиції на Подніпров'я Станіслав Конєцпольський відрядив з Бара до повстанців шляхтичів Петра Коморовського й Станіслава Сокола. Їм було доручено примусити Павлюка відмовитися від повстання, пригрозивши за непослух жорстокою розправою. Керівник козацького війська прийняв послів у Чигирині, але їхні вимоги рішуче відхилив.

Зростання масштабів козацького повстання в Україні непокоїло правлячі кола шляхетської Польщі. 24 вересня С. Конєцпольський видав універсал, яким звертав увагу всіх урядників, старост і державців на необхідність вжити заходів, з тим щоб не допустити поширення повстання на нові райони. Коронний гетьман особливо відзначав перехід до війська Павлюка великої кількості реєстрових козаків. Протягом двох тижнів їх належало повернути в полки, а при неможливості - позбавляти вільностей і привілеїв.

Звістка про новий похід на Подніпров'я напередодні зими також не віщувала коронному війську нічого доброго. Жовніри, навчені гірким досвідом кровопролитних боїв поблизу Курукового озера (1625) і під Переяславом (1630), розуміли, що боротьба з повстанцями буде нелегкою. Через затримку платні й розташування окремих загонів далеко від Бара збір коронного війська розтягнувся майже на три місяці. В той же час, здобувши Черкаси, повстанці продовжували розсилати по Україні свої універсали й грамоти. Характерним є заклик полковника Карпа Скидана від 1 жовтня, в якому, зокрема, зазначалося: "Вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме ляхи, задумавши проти нас злий замір і забувши страх Божий,

ідуть в Україну за Дніпро, хочуть перетворити в прах як військо (реєстрове. - *В. Ш.*), так і князівських панських підданих". Отже, в документі йшлося про необхідність загальнонародної боротьби проти соціального, національного й релігійного гноблення. У відповідь, за словами військового капелана коронної армії Шимона Окольського, "чернь, селяни-гультаї, не внесені до списків та непокірні з реєстровців, користуючись ситуацією, швидко організовували загони, які нападали на шляхетські будинки, міста і замки, підбурювали селян проти їхніх власних панів, ображали урядовців, забороняючи підпорядковуватись останнім, а тим селянам, котрі коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати в їхні ряди". Так, у маєтках чернігівського підкоморія Адама Киселя боротьбу з визискувачами вели його піддані на чолі з Мурком і Носком, в Остерському старостві - загони Івана Коростеля та Пирога. Великий козацький загін під керівництвом київського сотника Богдана Кизима громив шляхту на Переяславщині, а його сина Матвія Кизиценка - на Лубенщині. Переяславський підстароста доповідав у Варшаву про зосередження 2 тисяч повстанців у Гадячі та стількох же в Полтаві, очолюваних Яковом Остринином.

У зв'язку з наближенням карального війська повстанські сили зосередились у містечку Мошни. Там передбачалося скликати раду для уточнення плану бойових операцій. Павло Бут розраховував і на підтримку кримського хана, з яким велися тривалі переговори.

Тим часом коронне військо на чолі з польним гетьманом Миколою Потоцьким чотирма колонами підійшло до Білої Церкви. Першорядним у планах магната було роз'єднання повстанських сил. З цією метою він видав 16 листопада у Білилівці універсал до реєстрових козаків, у якому закликав їх до покори й просив розшукати з-поміж себе учасників

розправи над старшинами, заарештованими після зайняття повстанцями Переяслава. Крім того, М.Потоцький наказував допомагати старостам та їхнім намісникам затримувати "бунтівників". Відділення нереєстрових козаків від тих, котрі перебували на державній службі, він вважав найефективнішим засобом придушення народних повстань, які, за словами Ш. Окольського, "швидко спалахують і охоплюють всю Україну та Задніпрянщину".

Підхід коронного війська викликав хвилю протесту в містах і селах Подніпров'я. Так, більшість мешканців Білої Церкви залишила місто, попрямувавши до Черкас. Лише близько 200 реєстрових козаків вийшло зустріти Миколу Потоцького. Всіх їх нагородили охоронними грамотами на майно і звільнили від жовнірських постойв. Корсунський підстароста сповіщав польного гетьмана про боротьбу реєстрової старшини з покозаченим населенням Канева й Стеблева, яке згодом приєдналося до козацького війська. 1 грудня у Рокитному до регулярних частин урядових сил приєдналися магнатські загони з артилерією, що зумовило остаточне узгодження наступу карателів.

Польські загони зупинилися в с. Нетеребках, розташованому понад Россю на схід від Корсуня. 4 грудня основні сили Потоцького переправилися через Сахнів міст на правий берег Росі й зайняли бойові позиції на південно-східній околиці с. Кумейки. Коронний стражник Самуїл Лаш рушив через Білозір'я до Мошен з наміром захопити місто, проте після жорстокої сутички з повстанцями змушений був повернутися назад.

У джерелах є різні відомості про чисельність військ, які зіткнулися під Кумейками 6 грудня 1637 р. Деякі автори вдавалися до прямої фальсифікації фактів. Зокрема Ш. Окольський писав, що повстанців нараховувалося 23 тисячі, а

жовнірів 6 тисяч. Вірогіднішим є повідомлення безпосередніх учасників битви, що чисельність козацького війська становила близько 10 000, а коронного разом з магнатськими загонами - 15 000 чоловік. Ці цифри підтверджуються й іншими даними. На початку бою обидві сторони мали по 8 гармат. Проте, на відміну від карателів, не всі повстанці мали рушниці, пістолі чи шаблі - деякі з них були озброєні рогатинами, косами, сокирами. Істотну роль у перебігу битви відіграла перевага шляхти в кінноті, хоч головною причиною, яка зумовила наслідки бою, було те, що в ньому, за винятком кількох загонів, не взяли участі народні месники з Лівобережжя, їх переправа через Дніпро ускладнювалася тим, що він лише почав замерзати. Крім того, селяни діяли переважно поблизу рідних місць і не бажали вирушати в далекі походи.

Лише на світанку 6 грудня Павло Бут зібрав усі загоны повстанців і зорганізував їх до наступального бою. Карателів здивувала висока дисципліна козацького війська, яке йшло табором, вишикуване в шість рядів, чітко розподілене на полки й сотні. Повстанці рухалися з прапором, під грім гарматних пострілів, що, зі слів Окольського, "являло собою досить вражаюче видовище". Авангард шляхетського війська прикривало болото, тому Павлюк прийняв рішення атакувати противника з правого флангу - на рівній, відкритій місцевості. Водночас козацькі розвідники підпалили в тилу ворога Кумейки, щоб дим перешкоджав йому орієнтуватися на полі бою. Коли відстань між противниками скоротилася до кількох сот метрів, М. Потоцький сильним артилерійським вогнем примусив повстанців зупинитися й організувати оборону. Тричі карателі робили відчайдушні спроби заволодіти табором Павлюка, вводячи в бій свіжі сили. Під час чергового штурму

Полководці Війська Запорозького

жовніри дісталися до обозу повстанців і підірвали порох, а шляхетська кіннота вдарила з тилу. Жорстока січа тривала протягом кількох годин. Становище в оточеному таборі ставало дедалі скрутнішим. Для поповнення боєприпасів - насамперед пороху - Павлюк з невеликим загоном пробився крізь вороже кільце і рушив до Чигирина, де були селітряні варниці. Керівництво козацьким військом він доручив полковникові Дмитру Гуні.

Повстанці протрималися до настання темряви, а потім, захопивши з собою дві гармати, відступили до Мошен. Жовніри дістали наказ не переслідувати противника, бо, як зауважив Ш. Окольський, "вже надто багато було пролито шляхетської крові". Цілу ніч коронне військо відливало кулі для рушниць і готувалося до погоні за загонами повстанців.

Наступного дня М. Потоцький направив кінноту С. Лаща до Мошен, але козаків там уже не було, тож карателі натомість знищили всіх місцевих мешканців. У Мошнях жовніри отримали спеціальний універсал короля Владислава IV з обіцянкою щедрої винагороди за службу, атакож з наказом конфіскувати майно учасників повстання. Саме повстання король звелів жорстоко придушити.

10 грудня М. Потоцький дістав повідомлення від корсунського підстарости про збір повстанських загонів між Криловом і Чигирином, а також про те, що до Боровиці із Січі йдуть на підмогузапорозжці. Польний гетьман сповіщав С.Конецпольсько-го, що Павлюк відрядив посольство до Криму з проханням про допомогу. Козацьке військо (близько 2 тисяч чоловік) стало табором у містечку Боровиці, південніше Черкас. Павлюк сподівався налагодити зв'язок з Лівобережжям і Доном для формування нових загонів і продовження боротьби.

Плани повстанців, очевидно, були відомі й Потоцькому, який послав у напрямку Черкас полк свого брата С.Потоцького. Останній наздогнав відступаючих лише в Боровиці. Незабаром жовніри блокували підходи до табору Павлюка й відрізали шлях до води. Нестача боєприпасів і продовольства позначилася на бойовому дусі оточених. Скориставшись з ситуації, польний гетьман запропонував розпочати переговори. Після тривалих дискусій колишні реєстровці умовили Павла Бута погодитися на зустріч з представниками Потоцького. Крім того, вони одержали письмове запевнення урядового комісара в козацьких справах А. Киселя про помилування всіх, хто припинить збройний опір. Через 10 років у листі до шляхти містечка Замостя керівник Національно-визвольної війни українського народу гетьман Богдан Хмельницький з жалем відзначав, що тоді "умовили нас від черні відділитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову".

Для ведення переговорів 11 грудня Павлюк і чотири його соратники вийшли з табору, але відразу ж були позрадницьки схоплені жовнірами. Микола Потоцький дуже обурювався, що серед них не виявилось Карпа Скидана, який не встиг повернутися з Чигирина, де заготовляв боєприпаси для війська. Від карателів утекли також полковники Дмитро Гуня й Філоненко. Опівночі вони непомітно пробралися через ворожі пости й пішли на Запорожжя. Павла Бута, Василя Томиленка, Григорія Лихого і Курила закували в кайдани і відправили до Варшави.

14 грудня відбулася козацька рада, на якій А. Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву й бунчук. Реєстровим призначалися нові полковники, осавули, суддя і військовий писар. Керівником Війська Запорозького

Полковолці Війська Запорозького

було призначено урядового комісара Петра Коморовського. Багато учасників повстання зазнали покарання, а гетьман Павло Бут, згідно з сеймовим рішенням, був четвертований на центральній площі Варшави. Навесні наступного 1638 р. повстання в Україні продовжилося, набувши ще більших масштабів, адже прагнення до свободи було одним з найважливіших рис козацького духу.